JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss.75-94.

Geliş Tarihi–Received Date: 17.02.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.09.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ORTA ÇAĞ'DA HÂREZM TİCARETİ*

10.53718/gttad.1252572

EREN İZBUL**

ÖZ

Hârezm hakkında ilk tarihsel kayıtlara Yunan tarihçi Herodotos'un Historia'sında rastlamaktayız. Herodotos'un "Khorasmia" adını verdiği bölge, II. Kyros zamanında Pers İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Kyros'tan sonra İmparator Dairus devrinde ise, ülke toprakları satraplık denilen parçalara ayrılmıştır. Behistun yazıtından öğrendiğimiz kadarıyla Pers İmparatorluğu'ndaki satraplıklardan birisi de Hârezm idi. Herodotos'un kayıtlarından bağımsız olarak söyleyebiliriz ki, kuvvetle muhtemel antik devirlerden itibaren Hârezm bölgesinde otonom bir siyâsî yapı kurulmuş ve Hârezmşâhlık dediğimiz müessese ortaya çıkmış, bölge çeşitli sülâleler tarafından yönetilmiştir. Tespit edebildiğimiz ilk Hârezmşâh sülâlesi Afrigoğulları'dır. 995 senesine kadar bölgede hâkimiyet tesis eden Afrigoğulları, 995 yılında yerini Me'mûnoğulları'na bırakmış ve Hârezmşâhlık müessesesi el değiştirmiştir. 995-1017 yılları arasında Hârezm'i yönettiğini gördüğümüz Me'mûnoğulları sülâlesi ise 1017 senesinde Gazneli Sultân Mahmûd tarafından ortadan kaldırılmış ve Sultân Mahmûd'un hâcîbi Altûntâş, Hârezmşâh ilân edilerek bölgede Gazneli hâkimiyeti sağlanmıştır.

Bölgenin coğrafî konumundan kaynaklanan bir ayrıcalığı bulunmaktaydı ki o da doğu ile batıyı birleştiren bir kavşak noktası oluşudur. Bu doğrultuda, Çin, Hindistan ve özellikle Mâverâünnehr gibi doğu memleketleri, Avrupa ile ticârî bağlantısını Hârezm üzerinden gerçekleştirmekteydi. Hârezm, sadece doğu-batı eksenindeki ülkeleri birleştirmekle kalmayıp, aynı zamanda, kuzey-güney ekseninde, İslâm ülkeleri ile kuzey halkları arasındaki ticârî bağlantıyı da sağlamaktaydı.

Bölgedeki ticârî emtiaya bakacak olursak Hârezm, pamuklu ve yünlü tekstil malzemelerinin üretimi ve ihracatında Yakın Doğu'nun önde gelen merkezlerinden biri durumunda idi. Ayrıca, her ne kadar çeşitli ipek üretim atölyelerinin varlığını bilsek de ipekli ürünler, yünlü ve pamuklu ürünlere nazaran daha az üretilmekteydi. Tekstil alanında Hârezm'in öne çıktığı diğer sektör ise çeşitli hayvan derilerinin ticaretiydi. Nitekim Hârezm'de tilki, sincap, kakım vs. gibi hayvanların bolca görüldüğü karşımıza çıkmaktadır.

Besin sektörü de bölgenin ticârî potansiyelinde önemli yere sahiptir. Hârezm'e has karpuzlar, tüm Yakın Doğu'da beğeniyle tüketilmekte ve İbn Battûtâ'nın kayıtlarından anladığımız kadarıyla bu karpuzlar Çin ve Hindistan'a kadar gönderilmekteydi. Bölgenin ön plana çıktığı diğer sektör ise balıkçılık idi. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Hâlicân, Hârezm'in en fazla balık avlanan ve satılan bölgesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Orta Çağ Hârezm ekonomisinde ayrıca parantez açılması gereken başka bir husus ise köle ticâreti idi. Nitekim Bağdâd ve Basra gibi doğunun en önemli köle merkezleri arasında Hârezm de zikredilmektedir. Ayrıca, Guy L. Strange'un X. yüzyılda Hârezm'deki ana ekonomik endüstrinin köle ticareti olduğunu düşünmesi, bölgenin bu sektördeki önemini ortaya koymaktadır.

İslâm kaynaklarından anlaşıldığı üzere Hârezm'de değerli maden kıtlığı mevcuttu. Bu doğrultuda Hârezm halkının ihtiyaç duyduğu altın, gümüş ve bakır, komşu ülkelerden, özellikle Mâverâünnehr'den temin edilmekteydi. Çalışmamızın son bölümünü teşkil eden Otrâr Hadisesi'nin nedenleri de Hârezm'deki maden kıtlığı ile birlikte düşünüldüğünde daha rahat anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hârezm, Ekonomi, Ticaret, Otrâr Olayı.

CC BY NC ND

* Bu makale, Dr. Öğretim Üyesi Hüseyin KAYHAN danışmanlığında hazırladığım "Moğol İstilâsı Öncesinde Hârezm Bölgesinin Ticari Gelişimi" başlıklı yüksek lisans tezimden üretilmiştir.

** Bilim Uzmanı, Çanakkale/TÜRKİYE, E-Posta: izbuleren17@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0006-1837.

ORTA ÇAĞ'DA HÂREZM TİCARETİ

KHWAREZM TRADE IN THE MEDIEVAL

ABSTRACT

We find the first historical records about Khwarezm in the Historia of the Greek historian Herodotus. The region that Herodotos called "Chorasmia", II. In the time of Kyros, it was connected to the Persian Empire. After Kyros, during the reign of Emperor Darius, the land of the country was divided into parts called satrapy. As we learn from the Behistun inscription, one of the satrapies in the Persian Empire was Khwarezm. Independently of Herodotos' information, we can say that an autonomous political structure was established in the Khwarezm region, probably from ancient times, and the institution we call Khwarezmshah emerged, and the region was governed by various dynasties. The first Khwarazmshah dynasty we could identify is Afrigids. Afrigids, who established dominance in the region until 995, left their place to Memunids in 995 and the institution of Hârezmshah changed hands. The Memunids dynasty, which we saw ruled Khwarezm between 995 and 1017, was abolished in 1017 by the Sultan Mahmud of Ghazna, and Ghaznavid dominance was achieved in the region by declaring Sultan Mahmud's vassal Altuntas Khwarezmshah.

The region had a privilege arising from its geographical location, which is that it was a junction point connecting east and west. In this direction, eastern countries such as China, India and especially Transoxiana were making their commercial connections with Europe through Khwarezm. Khwarezm not only united the countries on the east-west axis, but also provided the commercial connection between the Islamic countries and the northern peoples on the north-south axis.

If we look at the commercial commodities in the region, Khwarezm was one of the leading centers of the Near East in the production and export of cotton and woolen textile materials. Also, although we know of the existence of various silk production workshops, silk products were produced less frequently than woolen and cotton products. Another sector in which Khwarezm stood out in the field of textile was the trade of various animal skins. As a matter of fact, fox, squirrel, etc. in Khwarezm.

The food sector also has an important place in the commercial potential of the region. Watermelons unique to Khwarezm were consumed with admiration all over the Near East, and as we understand from Ibn Battuta's records, these watermelons were sent to China and India. Another sector in which the region stood out was fishing. As far as we understand from the sources, Halican appears as the region where most fish are caught and sold in Khwarezm.

In the medieval Khwarezm economy, another issue that needed to be bracketed was the slave trade. As a matter of fact, Khwarezm is also mentioned among the most important slave centers of the east, such as Baghdad and Basra. In addition, Guy L. Strange's thinking that the main economic industry in Khwarezm in the X century was the slave trade, reveals the importance of the region in this sector.

As understood from Islamic sources, there is a shortage of precious metals in Khwarezm. Accordingly, the gold, silver and copper needed by the people of Khwarezm were procured from neighboring countries, especially Transoxiana. The causes of the Otrar Incident, which constitutes the last part of our study, will be understood more easily when considered together with the shortage of minerals in Khwarezm.

Keywords: Khwarezm, Economy, Trade, Otrar Incident.

GİRİŞ

Hârezm bölgesinin ticari yapısından bahsetmeden önce coğrafyası ve tarihsel gelişimi hakkında bilgi aktarmak temel çerçeve oluşması açısından yararlı olacaktır. Bu doğrultuda öncelikle bölgenin sınırları üzerinde durmak istiyoruz. Konu hakkında pek çok araştırmacı farklı sınır tanımları ortaya koymuştur. Bunlardan ilki İbrahim Kafesoğlu'dur. Kafesoğlu'na göre bölge, Kırgız Bozkırları ve Kızılkum Çölü'nün doğusunda, Üstyurt ile Kara Kum Çölü'nün batısında bulunan bir bölgedir.[1] Öte yandan Zeki Velidî Togan Hârezm'i, Ceyhun Nehri'nin iki tarafında kurulmuş yerleşimlerden oluşan bir coğrafya olarak göstermektedir.[2] Genel bir ifade ile Hârezm, güneyinde İran (Horasan), doğusunda Türkistân, kuzeybatısında ise Hazar Denizi ve Türk ülkeleri bulunmaktadır.[3]

[1] İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 30,31.

[2] Zeki Velidî Togan, "Hârizm", *MEB İslâm Ansiklopedisi,* V/1, 240-257, s. 240; Hârezm'in sınırları hakkında çeşitli görüşler için Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. 33; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 174; Abdülkerim Özaydın, "Hârizm", *TDV İA,* C. 16, s. 217; Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 107; Mehmet Ali Çakmak, "Harezmşahlar", *Selçuklu Tarihi El Kitabı, Grafiker Yayınları,* Ankara 2016, s. 251; Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan-Harezm ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005, s. 133.

[3] Bahsedilen Türk ülkeleri Oğuzlar ve Bulgarlardır. Aşağıda ayrıntısı ile değinildiği üzere Hârezm, kuzeydeki Oğuzlar ve Bulgarlar ile sık sık ticari ilişkiler kurmuştur.

Kafesoğlu ve Togan'ın sınır tanımlarından sonra, Hârezm bölgesinin sınırları hakkında kaynaklardaki bilgilerin nasıl olduğunu incelemek yararlı olacaktır. Bu doğrultuda üzerinde duracağımız ilk kaynak bölge hakkında en eski kayıtlara ulaştığımız Herodotos'un Historia'sıdır. Herodotos, Hârezm'den bahsederken Asya'da bir ovanın varlığından, bu ovanın etrafının dağlarla çevrili olduğundan ve "Akes" adında beş kola ayrılan bir ırmaktan söz etmektedir.[4] Herodotos'un "Akes" dediği ırmak, kuvvetle muhtemel "Oxus" olarak da adlandırılan, Arapların "Amû Derya" ismini verdiği Ceyhun Nehri'dir.

Bölge sınırları hakkında İslâm kaynaklarında önemli kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin Mes'ûdî, et-Tenbîh ve'l-İşrâf adlı eserinde Ceyhûn Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğünü aktarmaktadır.[5] Yine Mes'ûdî tarafından kaleme alınan Murûc Ez-Zeheb adlı eserde de "Belh Nehri" denilen nehrin Hârezm'in içinden geçtiği yazmaktadır.[6]

İbn Havkâl'e göre ise Hârezm ayrı bir iklim, yani ayrı bir bölgedir. Havkâl, eserinde Hârezm'in sınırları üzerinde dururken, etrafının çöllerle çevrili olduğunu, kuzeyi ile batısının Oğuz ülkesine kadar uzandığını, güneyi ile doğusunda ise Horasan ve Mâverâünnehr bulunduğunu aktarmaktadır.[7] Daha geç bir dönemde eserini kaleme alan Ebû'l-Fîdâ'nın tanımı da İbn Havkâl ile neredeyse tamamen uyuşmaktadır.[8]

İbn Havkâl ile hemen hemen aynı dönemlerde yaşamış ve eserini tamamlamış olan Mukaddesî ise Hârezm'i Ceyhûn'un iki yakasında kurulmuş bir bölge olarak göstermektedir.[9]

İstahrî'ye göre Hârezm, kuzeyden Oğuz ülkeleri, doğu, batı ve güneyden ise Horasan ve Mâverâünnehr ile sarılmış bir bölgedir.[10] Yâ'kûbî ise söz konusu bölgenin, "Belh Denizi" dediği Ceyhûn Nehri'nin "Deylem Denizi"ne aktığı yerde bulunduğunu aktarmaktadır.[11] Diğer kaynağımız İbn Rüsteh ise Hârezm bölgesini Ceyhûn Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü yer olarak göstermekte ve bu noktada Yâk'ûbî ile benzerlik göstermektedir. Rüsteh aynı zamanda bu nehrin sağ ve sol olmak üzere çeşitli kollara ayrılarak belli zamanlarda taşkınlar meydana getirdiğini kaydetmiştir.[12] Anonim Hudûdü'l-Âlem'deki şu ifade ise bölgenin sınırları hakkında oldukça önem taşımaktadır: "Mâverâünnehr'in batısı Hârezm'in sınırıdır."[13] el-Bağdâdî'nin eserindeki kayıtlara göre Ceyhûn Nehri, Hârezm üzerinden Aral Gölü'ne dökülür. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere el-Bağdâdî'ye göre de Hârezm, Ceyhûn Nehri'nin Aral Gölü'ne dökülen ucundadır.[14] Şihabeddîn el-Ömerî'nin eseri de Hârezm'in sınırları hakkında önemli bilgiler ihtiva etmekle birlikte ona göre etrafı çöllerle çevrili olan bölgenin kuzeybatısında Oğuz ülkesi, doğusunda ise Horasan bulunmaktaydı.[15]

Hârezm bölgesinin sınırları hakkında Hıristiyan kaynakları da bazı bilgiler içermektedir. Örneğin Ermeni müellif Korykoslu Hayton, Hârezm'in batı yakasını Hazar Denizi'ne kadar uzatmaktadır.[16]

Hârezm'in sınırları hakkında İslâm ve Batı kaynaklardaki bilgileri aktardıktan sonra, bölgenin sınırları hakkında bir tanımlama yapacak olursak şunları söyleyebiliriz: Hârezm, Ceyhûn Nehri'nin Aral Gölü'ne aktığı yönde, nehrin iki tarafında kurulmuş, doğusunda Mâverâünnehr, güneyinde Horasan, batısında Hazar Denizi ve kuzeyinde Aral Gölü olan, yerleşimlerinin bütününü ifade eden bölgedir.

Bu coğrafyanın bazı spesifik özellikleri mevcuttur. Bunlardan ilki Ceyhûn Nehri'nin doğal koruma görevi görmesidir. Bu nehir, hem düşmanların karşı tarafa geçmesini zorlaştırıyor hem de nehir üzerindeki su setlerinin açılması yöntemiyle bölge su altında bırakılarak olası bir kuşatma engelleniyordu.[17]

Bölgenin spesifik özelliklerinden biri de Ceyhûn Nehri'nin taşkınları sayesinde verimli topraklara sahip olmasıdır. Ayrıca, hâkim unsurların açtıkları suyolu ve kanallar sayesinde taşımacılık da hayli yaygınlaşmış bir

[4] Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s. 179.
[5] Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Dünya Coğrafyası ve Tarihi,* çev. M. Eser, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, s. 87.
[6] Mes'ûdî, *Murûc Ez-Zeheb, Altın Bozkırlar,* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 79.
[7] İbn Havkâl, *Suret el-Arz, 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 410.
[8] Ebü'l-Fîdâ, *Takvimü'l-Büldân, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası,* çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 367.
[9] Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm, İslâm Coğrafyası,* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 290-291.
[10] İstahrî, *Mesâlîkü'l-Memâlîk, Ülkelerin Yolları, Değerlendirme-Metin,* çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s. 254-255.
[11] Yâ'kuûbî, *Kitâbü'l-Buldân, Ülkeler Kitabı,* çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 75; müellif, Deylem Denizi ifadesi ile Aral Gölü ya da Hazar Denizi'ni kastetmektedir.
[12] İbn Rüsteh, *el-Alâku'n-Nefîse, Dünya Coğrafyası,* çev. A.F. Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 110-111.
[13] Hudûdü'l-Âlem, *Mine'l-Meşrîk ile'l-Magrîb*, çev. A. Duman-M. Ağarı, Ayışığı Kitaplığı, İstanbul 2018, s. 78.
[14] Safiyuddîn Abdü'l-Mü'mîn b. Abdü'l-Hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-Ittıla Alâ Esmâil-Emkîne Ve'l-Bikâ*, C. I, çev. H. İ. Gök, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014, s. 409.
[15] Şihabeddîn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlîkü'l-Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerin ve Duyduklarım*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 129-130.
[16] Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 36-37.
[17] Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar,* s. 32.

faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır.[18] Buradan da anlaşılıyor ki Hârezmliler, günlük yaşamlarını Ceyhûn Nehri'ne entegre ederek bu nehrin imkanlarından sonuna kadar faydalanmışlardır.[19]

1. Bölgenin Siyâsî Tarihine Kısa Bir Bakış

Hârezm'in siyâsî tarihinin antik çağlara kadar gittiğini söyleyebilmekle birlikte, bölge hakkındaki ilk tarihsel kayıtlara Herodotos'un Historia'sında rastlamaktayız. Bu doğrultuda, Herodotos'taki kayıtlar sayesinde bölgenin geçmişini Pers hâkimiyeti devrine kadar götürebilmekteyiz. Şöyle ki, Herodotos'a göre Akes (Ceyhûn) Nehri etrafında bulunan bu ova, II. Kyros'un düzenlediği Doğu Seferi (M.Ö. 546-539) sırasında Pers İmparatorluğu'na bağlanmıştır.[20] Kyros, Hârezm'i ele geçirdikten sonra bölgedeki su kanallarını da kontrolü altına almış ve yerli halkın su kullanımını vergiye tabi tutmuştur.[21] Darius devrinde ise imparatorluk genelinde mühim bir gelişme meydana gelmiş, ülke toprakları çeşitli parçalara ayrılarak satraplık dediğimiz sistem ortaya çıkmıştır. Behistun Yazıtı'ndan anladığımız kadarıyla Hârezm, imparatorluk içerisinde ayrı bir satraplığı temsil etmekteydi.[22]

Hellenistik kaynaklarda da Hârezm hakkında çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin, İskender'in Anabasisi olarak adlandırılan ve Büyük İskender'in fetih zinciri hakkında bilgiler içeren Arrian, ünlü doğu seferi sırasında, İskender Belh'te iken yanına "Khorasmialıların Kralı Farasmanes"in geldiğini ve İskender'e bağlılık bildirdiğini kaydetmiştir.[23]

Hârezm bölgesini hâkimiyeti altına alan ilk sülâle tespit edebildiğimiz kadarıyla "Afrigoğulları" sülâlesidir. Nitekim İslâm öncesi dönemlerde başlayan bu hâkimiyet, Sâmânîler devrine kadar sürecek, 995 senesinde bu aile yerini "Me'mûnoğulları"na bırakacaktır. Aslında Afrigoğulları hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Biz, bu aile ile ilgili bilgilerin çoğunu el-Birûnî'nin Asâr el-Bâkiyye adlı eserinden öğrenmekteyiz. Bîrûnî'den başka hiçbir kaynakta geçmeyen ve bu yüzden sadece isimlerini aktarmakla yetineceğimiz Afrigoğulları'nın şeceresi şöyledir: *Afrig oğlu Bagra oğlu Şahassak oğlu Askacamuk oğlu Askacavar oğlu Sibri oğlu Savuş oğlu Hâmgrî oğlu Buzkâr oğlu Arsamuh."*[24] Bîrûnî'nin eserinde, Afrigoğulları hakkında verilen kayıtlar arasında bu sülâlelinin Oğuzlar ile iyi geçinemediği ve aralıklarla iki taraf arasında savaşların yaşandığı bilgisi de dikkat çekicidir.[25]

Afrigoğulları hâkimiyetindeki Hârezm'in Araplar ile tanışması VII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Nitekim bölgeye ilk kez 651-652'de Al-Ahnef İbn Kays komutasında giren Araplar, ilk seferlerinde başarı sağlayamamıştır.[26] 681 senesinde Selm b. Ziyâd önderliğinde düzenlenen ikinci Hârezm seferinde ise iki taraf arasında savaş gerçekleşmemiş, Hârezmlilerin 400,000 dirhemlik teklifi Selm b. Ziyâd tarafından kabul edilmiştir.[27] Bölgeye düzenlenen en önemli Arap seferi 712'de Kuteybe b. Muslîm'in komutasındaki seferdir. Kuteybe'nin bu harekâtıyla birlikte Hârezm'deki Arap hâkimiyeti kesin bir şekilde sağlanmıştır.[28] Hârezm-Arap ilişkilerinde bahsetmemiz gereken diğer bir gelişme ise 751 senesinde Hârezmşâhlık yaptığını gördüğümüz "Şavuşfer"in Arap hâkimiyetinden kurtulmak için Çin'den yardım talep etmesidir.[29] Bu durum bizlere Hârezmlilerin bağımsızlıklarına düşkün bir halk olduğunu göstermektedir.

Afrigoğulları ailesinin son dönemleri, Abbâsîlerden koparak İran ve Türkistân'ın bazı bölgelerinde hâkimiyet sağlayan Sâmânîler devrine denk gelmektedir. Nitekim Hârezm, ilk Sâmânî hükümdarı İsmail b. Ahmed

---

[18] Hârezm'deki kanallar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 301.
[19] Barthold, *Türkistan Medeniyeti'nde Sulama Kültürü*, çev. S. Erşahin-T.Abylov, Akçağ Yayınları, Ankara 2020, s. 84,85.
[20] Herodotos, *Herodot Tarihi,* s. 179; Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi I, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, s. 141; İsmail Ayarığ, *M.Ö. 9.-M.Ö. 4. Yüzyıllar Arası Persler (Siyasi Tarih),* Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2019, s. 49; Ersen Taşkın, *Eski Anadolu Tarihinde Persler*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1992, s. 50.
[21] Herodotos, *Herodot Tarihi,* s. 179; Togan, *"Hârizm",* s. 241.
[22] Günaltay, *İran Tarihi,* s. 170-171; Khozhaniyazov, *The Military Architecture of Ancient Chorasmia (6th Century B.C. – 4th Century A.D.)*, Edittions de Boccared, Paris, 2005, s. 13, 37; Muzaffer Turan, *Anadolu'daki Pers Satraplık Organizasyonu*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2012, s. 90; Pers Satraplık sistemi için ayrıca Bkz. Muzaffer Turan, "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, 2015, ss. 61,86.
[23] Arrian, *İskender'in Seferi*, çev. Meriç Mete, İdea Yayınevi, İstanbul 2005, s. 123.
[24] Ebû Reyhân el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiyye (Maziden Kalanlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 77.
[25] El-Bîrûnî, *el-Âsâr el-Bâkiyye*, s. 229.
[26] Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe Bin Muslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zaptı (Hicrî 93-94/Milâdî 712)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 5, Ankara 1948, s. 392.
[27] Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Fütûhû'l-Bûldân, Ülkelerin Fethi,* çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 474; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 12.
[28] Belâzûrî, Fütûhû'l-Bûldân, s. 483; Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiyye,* s. 77*;* Kurat, "Hvârizm ve Semerkand'in Zaptı", s. 396-400; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* s. 17; Christopher I Beckwit, *İpekyolu İmparatorlukları, Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi,* çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011, s. 114.
[29] Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* çev. M. Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013 s. 198; Çin kaynaklarında Şavuşfer'in "Şa-Şo-Fen" şeklinde geçtiğini de belirtmek gerekmektedir Bkz. Aynı eser, s. 198; Söz konusu yardım hakkında ayrıca Bkz. H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri,* çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005 s. 114.

zamanında devlete bağlanmıştır.[30] Ancak bölge her ne kadar Sâmânî Devleti'ne bağlı gözükse de Hârezmşâhlık müessesesinin özerk bir şekilde devam ettiğini görmekteyiz ki Afrigoğulları da 995 yılına kadar bölgede otonom olarak hâkimiyetlerini sürdürmüştür.

995 senesine gelindiğinde ise Me'mûnoğulları'ndan Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Muhammed'in, Afrigli Hârezmşâh Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed'e karşı savaş açarak Afrigoğulları sülalesine son verdiğini görmekteyiz.[31] Bu tarihten itibaren Hârezm, Me'mûnoğulları sülalesi tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Başka bir ifade ile Hârezmşâhlık müessesesi el değiştirmiştir.

Me'mûnoğulları devrinde bölgede göze çarpan siyâsî gelişmeler, dağılan Sâmânî Devleti'ni tekrar toparlama çabaları ve Karahanlılar ile Gazneliler arasında bölgede hâkim olma mücadelesidir. Bu noktada, bahsedilmesi gereken ilk husus, Karahanlı İlig Nasr'ın, Sâmânî Devleti'ne son vermesinden sonra esir aldığı Sâmânî prensi İsmâil Muntâsîr'in devleti tekrar kurma çabasıdır. Muntâsîr, bu girişimleri sırasında ilk olarak Me'mûnoğulları hâkimiyetindeki Hârezm'e gitmiş ve orada bir süre kalmış ancak Muntâsîr'in Hârezm'deki çabaları başarıya ulaşamamıştır.[32]

1015-1017 arasında Hârezmşâhlık yaptığını gördüğümüz Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Me'mûn zamanında, dönemin süper gücü Gazneli Devleti ile ilişkilerin gerildiğini görmekteyiz. Nitekim Gazneli Mahmud, Hârezmşâh'ın kendisine itaatte çekingen davranması üzerine ültimatom vermiş ve bölgeye 100,000 bin süvari ile 500 fil göndermiştir. Bu gelişme üzerine Hârezmşâh'ın Gazneli Mahmûd'a itaatini bildirmesi gecikmemiştir.[33] Fakat, Hârezmşâh'ın Gaznelilere bağlılığını bildirmesi, bölgedeki bazı ileri gelenlerin hoşuna gitmemiş ve 1017 senesinde Hâcîb Bozorg-i Alp Tegin önderliğinde gerçekleştirilen bir saray darbesi ile Hârezmşâh Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Me'mûn tahttan indirilerek katledilmiş ve yerine kardeşi Ebû'l-Hârîs Muhammed b. Ali b. Me'mûn Hârezmşâh ilân edilmiştir.[34] Meydana gelen olaylar, Gazneli Sultân Mahmûd'a bölgeyi ele geçirme konusunda önemli bir bahane olmuş, bu doğrultuda Sultân Mahmûd, 3 Temmuz 1017 senesinde, Gürgenç önlerinde Harezmliler ile gerçekleştirdiği savaşı kazanarak bölgeyi kendisine bağlamıştır.[35] Bölgedeki hâkimiyet anlayışının farkında olan Sultân Mahmûd, Hârezm'deki idârî sistemi değiştirmeden, hâcîbi Altûntâş'ı Hârezmşâhlık atına bindirmiştir ve bölgeye yönetici olarak atamıştır. Bu gelişmeler ile birlikte, Hârezm'de Gaznelilere bağlı Altûntâşoğulları dönemi başlamıştır.[36] Söz konusu dönem, Selçukluların Hârezm'i ele geçirdiği 1041 senesine kadar devam edecektir.

2. Hârezm Ticaretinin Uluslararası Boyutu

Bölgede süregelen ticari faaliyetlerden bahsetmeden önce, Hârezm'in dönemin Yakın Doğu ticaretindeki önemi ve konumu üzerinde durmak faydalı olacaktır. Hârezm, tarih boyunca Yakın Doğu'nun en önemli ticaret merkezlerinden birisi olmuştur. Nitekim S.G. Agacanov ve S. Frederick Starr'a göre bölge, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan kavşak noktası idi.[37]

Bununla birlikte, Hârezm'in ticârî açıdan önemini gösteren diğer husus ise tarihî İpek Yolu'nun Hârezm'den geçmesidir. Öyle ki, Kuzey İpek Yolu denilen güzergâh, Aral Gölü sahilinden başlayarak Hârezm'e ulaşmakta ve buradan Ural Nehri'nin denize döküldüğü ağız bölgesine kadar gitmekteydi.[38] İpek Yolu'nun başka bir güzergâhı ise direkt olarak Hârezm'den başlayarak Hazar Denizi sahillerini takip etmekte, daha sonra ise gemiler vasıtasıyla Kura Nehri'ne kadar ilerlemekte idi.[39]

---

[30] Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni, Sâmânîler,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013 s. 100.
[31] Togan, "Hârizm", s. 243; Usta, *Sâmânîler,* 261; Özaydın, "Hârizm", s. 218.
[32] Kazvinî, *Târih-i Güzîde I,* çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2018 s. 311-312; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, Kuruluş Devri,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000 s. 47-48; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011 s. 224-225; Usta, *Sâmânîler,* s. 300-303; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002 s. 12; İzzetullah Zeki, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005), Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler,* Çizgi Kitabevi, Konya 2020 s. 67,69; Tülay Yürekli, *Samaniler*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002 s. 125,127.
[33] Ebû'l-Fazl Muhammed Hüseyn-i Beyhâkî*, Tarîh-i Beyhakî,* çev. Hicabî Kırlangıç, haz. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2019 s. 642.
[34] Beyhakî, *Tarîh-i Beyhakî,* s. 643.
[35] Beyhakî, *Tarîh-i Beyhakî,* s. 645; Filiz Akçay, *Ebû Said Abdulhay Dalhak b. Muhammed Gerdizî'nin "Zeynü'l-Ahbâr Adlı Eserinin Tâhirîler, Saffârîler ve Gazneliler İle İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2015 s. 115; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatû's-Safâ,.(Gazneliler), Mülûk-i Gazneviyye,* çev. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul s. 96.
[36] Beyhakî, *Tarîh-i Beyhakî,* s. 646; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, C. IX, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 209.
[37] Sergey Grigorevic Agacanov, *Selçuklular,* çev. Ekber N. Necef-Ahmet N. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 276; S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma, Arap Fetihlerinden Timurâ Orta Aysa'nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 346.
[38] Cengiz Yıldızdağ, *VII.-X. Yüzyıllarda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s. 13; Çulpan Zaripova Çetin, "Klasik Rus Kaynaklarında Büyük İpek Yolu", *Yükselen İpek Yolu*, Ed. Fahri Atasoy, C. 3, İpek Yolu'nda Kültür ve Sanat, Türk Yurdu Yayınları*,* Ankara 2016, s. 231, 229-240
[39] Yıldızdağ, *VII.-X. Yüzyıllarda İpek Yolu Ticaretinin…,* s. 13.

Hârezm, sadece doğu-batı ekseni ile Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan bir ticaret merkezi değildi. Bölge aynı zamanda kuzey-güney ekseninde Fin, Ogur ve Slav toplulukları ile İslâm memleketleri arasındaki ticaretin de işlek noktası idi. Sözünü ettiğimiz kuzey halklarından gelen mallar, Hârezm üzerinden İran (Horasan) ve Irak (Bağdad) bölgelerine aktarılmaktaydı.[40]

Bölgenin Türk ülkeleri ile ticaret ağına bakacak olursak ilk bahsetmemiz gereken konu Hârezm-Hazar ticaret olacaktır. İtil-Hârezm ticaret yolu, Hazar Kağanlığı ile Peçenekler arasında çeşitli çatışmalara neden olacak derecede önem taşımaktaydı. Nitekim Peçenekler, Hazar Kağanlığı'nın ana ticaret yolu olan İtil-Hârezm ticaret yolunu tehdit etmekteydi.[41] Hazar Kağanlığı ise Oğuzları kullanarak söz konusu bölgedeki Peçenek tehdidini ortadan kaldırmıştır.[42]

Hârezmli tüccarlar, kuzeydeki Bulgarlar ile de sık ticari ilişkiler kurmuştur. Mes'ûdî, Bulgarlardan bahsederken, Bulgar kervanlarının Hârezm'e sık sık uğradığını aktarmaktadır.[43] Bunların dışında, Hârezm-Bulgar ticâretini destekleyen diğer unsur ise arkeolojik verilerdir. Özellikle İtil kıyılarında elde edilen Hârezm sikkeleri, iki bölge arasındaki ticaretin sıklığını ortaya koyan önemli bir kanıt olarak karşımıza çıkmaktadır.[44] Hârezm-Bulgar ticâreti özelinde değinilmesi gereken belki de en önemli konu Bulgarların İslâm dinini kabul etmesinde Hârezmli tüccarların etkisidir. Nitekim, İtil Bulgarları, bu dini Hârezm'den gelen Müslüman tüccarlar vasıtasıyla tanımış ve kabul etmişlerdir.[45] Zaten Bulgar yurdundaki "Urgenci", "Urmas" ve "Busurman" gibi bazı Hârezmce isimler bu tezi destekler niteliktedir.[46]

Hârezm bölgesinin ticârî ilişkiler kurduğu diğer Türk halkı ise Oğuzlar idi.[47] İstahrî, Oğuzların sık sık ticaret için Hârezm'in başkenti Gürgenç'e gittiklerinden bahsetmektedir.[48] Ayrıca Hârezm-Oğuz ticaretinde üzerinde durmamız gereken diğer husus ise Oğuzların Hârezmliler tarafından İslâmlaştırıldığıdır. Bu konuda bize önemli bilgiler veren Avfî, Oğuzlardan bazılarının Hârezm'e gelerek burada İslâm'ı kabul ettiğini yazmaktadır.[49]

Bölgenin ticârî boyutu İslâm kaynaklarına da yansımış durumdadır. Örneğin İstahrî'ye göre Hârezm tüccarları, etrafa en fazla yolculuk yapan tüccarlardır.[50] İbn Havkâl'in eserinde, İstahrî'nin verdiği kayıtları destekleyen bazı bilgiler mevcuttur. O, Horasan'ın en büyük yerlerinde Hârezmlilerin var olduğunu söyler ve böylece kafamızda Horasan'daki Hârezm ticaret kolonilerini canlandırır.[51] Mukaddesî'de Hârezm ve Rey arasındaki ticarî faaliyetlerin geçtiğini bildiren kayıtlar, Hârezm ile İran arasındaki ticarî potansiyeli ortaya koyar niteliktedir.[52] Ayrıca, Merv-Nişâbûr-Gürgenç arasında da işlek bir ticâret güzergâhı mevcut idi.[53] Anonim Hudûdü'l-Âlem ile Mes'ûdî ise, bölge ticaretinin Mâverâünnehr'e de uzandığını göstermektedir. Söz konusu ticaret ağında öne çıkan Hârezm şehirleri ise bölgenin en büyük iki kenti olan Kâs[54] ve Gürgenç[55] idi.

---

[40] Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E.Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 126; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Karadeniz Çevresindeki Şehirlerde Ticaretin Gelişimi", *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım,* haz. Mehmet Okur-Ülkü Köksal-Volkan Aksoy, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları*, Trabzon 2020, s. 63-80,70.

[41] Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi,* İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1973, s. 37; aynı yazar, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 45; Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 289; Mualla Uydu Yücel, "Peçenekler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi,* Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, *Kitabevi Yayınları,* İstanbul 2018, s. 449-527,454.

[42] Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 37; Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 83; Özcan, *Hazar Kağanlığı*, s. 292-293; Osman Karatay, *Hazarlar, Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Yayınları, Ankara 2016, s. 230-233.

[43] Mesûdî, *Murûc Ez-Zeheb*, s. 142.

[44] R.N. Frye, "Adittional Notes On The Early Coinage of Transoxiana" *Muesum Notes (American Numismatic Societ)*,C. II, 1950, s 105-114, s. 107.

[45] V.V. Barthold, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 29; Dinçer Koç, *İdil Bulgarları,* Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 145; Meltem Akıncı, "Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C. 21, sa. 39, s. 1121-1153, s. 1140-1141; Engin Eroğlu, "6-10. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kürk Ticareti", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C. 8, S. 15, s. 419-428, s. 424; Bulgarların İslâm'ı kabulü, pek çok sosyal değişimi de beraberinde getirmiştir ki bunlardan birisi de yazı sistemlerinin değişmesidir. İslâmlaşma ile birlikte bölgede yavaş yavaş Arap harfleri kullanılmaya başlamıştır. Bu değişim de kuvvetle muhtemel Hârezmli tüccarlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Konu hakkında ayrıca Bkz. İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslâmiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 113; Hârezmlilerin daha geç dönemlerde dahi İslâmı yayma özelliklerini devam ettirdikleri karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Altın Orda Devleti'nin İslâm'ı kabul sürecinde de Hârezmlilerin rolü oldukça büyüktür. Ayrıca Bkz. Abdullah Gündoğdu, "Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları", *Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti, II. Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri,* İstanbul 2008, s. 233-248, 235.

[46] Kitapçı, *Azerbaycan-Harezm ve Türk Oğuz Boyları,* s. 188.

[47] Sümer, *Oğuzlar,* s. 43.

[48] İstahrî, *Mesâlîkü'l-Memâlîk,* s. 255.

[49] Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 179-180.

[50] İstahrî, *Mesâlîkü'l-Memâlîk,* s. 258.

[51] İbn Havkâl, *Suret el-Arz,* s. 414; Sinan Şahin, *Maverâünnehr'in Sosyal ve İdârî Yapısı (VIII. ve XII. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 61-62.

[52] Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 325.

[53] Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 171; Coşkun Erdoğan, "Harezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.* 62, js. 307-322, 313.

[54] *Hudûdü'l-Âlem,* s. 78.

[55] Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 185.

Hârezm'in, Çin ve Hindistan gibi uzak memleketlerle de ticari ilişkiler kurduğunu görmekteyiz. Nitekim bu ticarette Gürgenç önemli bir yer tutmaktaydı. Çünkü gerek Çin, gerekse Hindistan'dan gelen ticaret kafileleri, Doğu Avrupa'ya Gürgenç üzerinden açılmaktaydı.[56] Hârezm, Çinli ve Hint tüccarların sadece Doğu Avrupa'ya ulaşmaları konusunda kavşak görevi görmüyordu. Bölge, aynı zamanda söz konusu tüccarların İskandinavya'ya ulaşmaları için de bir geçiş noktası konumundaydı.[57]

Hârezm, Büyük Selçuklu sultanlarının da önem verdiği bir bölgeydi. Nitekim Sultan Alp Arslan, İtil-Hârezm ticaret yolunun güvenliğini sağlayabilmek için bir sefer düzenlemiş ve bu harekâtta başarı sağlayarak, ülkenin en önemli ticaret yolunun güvenliğini kontrol altına almıştır.[58]

Bu noktada, Hârezm'in İtalyan tüccarlar ile olan ticari ilişkilerinden de bahsetmek yararlı olacaktır. Nitekim özellikle Venedik ve Cenovalı tüccarlar, Türkistan ve Çin ülkesine gidebilmek için Gürgenç'e uğramakta ve bu şehirde bir süre konaklamaktaydılar.[59]

3. Ticari Faaliyetler ve Emtia

3.1. İhracat

Hârezm'in çevre bölgelere ihraç ettiği ürünlerin başında tekstil malzemeleri gelmektedir. Bölgenin tekstil ihracatında öne çıkan emtia genellikle pamuklu ve yünlü ürünlerdi. Öyle ki, İbn Havkâl, İstahrî, İdrisî ve Hudûdü'l-Âlem gibi pek çok kaynak, Hârezm'de üretilip dışarıya gönderilen pamuk ve yünden üretilmiş giysilerden bahsetmektedir.[60] İhraç edilen diğer tekstil kalemi ise ipekli ürünlerdi. Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre Gürgenç'te çeşitli ipek kumaş atölyeleri mevuttu.[61] Ancak, Hârezm'de üretilip dışarıya gönderilen ipekli kumaşların, pamuk ve yünlüler kadar fazla olmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Hârezm ticaretinde öne çıkan diğer sektör ise hayvan derisi ticaretidir.[62] Postları üretilip ihraç edilen hayvanlardan bazıları şunlardır: Kuzu,[63] sıçan,[64] tilki,[65] kakım,[66] vaşak,[67] sincap,[68] ve geyik.[69]

Gıda sektöründe de bölgenin dış ülkelere sattığı pek çok emtia bulunmaktaydı. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Ceyhûn Nehri'nin oluşturduğu taşkınlar sayesinde oldukça verimli araziye sahip Hârezm şehirlerinde enflasyon olgusu bulunmamaktaydı. Mukaddesî'deki "Allah onlara düşük fiyat ve ucuzluk ihsan etmiş" ifadesi, bölgede alım gücünün yüksek olduğunu kanıtlar niteliktedir.[70] Çevre ülkelere gönderilen besinlerin başında hiç şüphesiz Hârezm'e has karpuzlar gelmektedir. XIV. yüzyılda bölgede bulunmuş olan İbn Battûtâ, doğu ve batıda Hârezm'deki karpuzların benzerinin bulunmadığını ve bu karpuzların Çin ile Hindistan'a kadar ihraç edildiğini kaydetmiştir.[71] el-Gırnâtî ise, Cürcân, Kirman, Tâberistân, Nişâbûr, Tûs, Basra ve Bağdat gibi meyveleri ile ünlü bölgelerin yanına, karpuzlarından bahsederek Hârezm'i de eklemektedir.[72] Abbâsî halifeleri de Hârezm karpuzlarının kalitesinin farkındaydı ve düzenli olarak bölgeden özel kurşun kaplar içerisinde karpuz getirtmekteydi.[73]

---

[56] Kitapçı, *Azerbaycan, Harezm ve Türk Oğuz Boyları*, s. 157.
[57] Meryem Gürbüz, "The Effects of Infields On The Economy of Khwarazmian Dynasty (1097-1231)", Boğazdere, *Economic Issues II, ECOEI*, Ed. Işıl Akgül-Selçuk Koç-Elşen, Baku 2020, 27,45, s. 38; Aynı yazar, *Hârizmşâhlar, Devlet Teşkilâtı-Ekonomi-Kültür*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014, s. 233.
[58] Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", Ed. Kenan Seyyithanoğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* C. VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 119; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyâset-Teşkiklât ve Kültür,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 25; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092),* Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002, s. 305.
[59] M.S. Kdyrniyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma V XIII-XIV Vedakh*, Izdatelstvo Karakalpakstan, Nukus-Karakalpakstan 1989, s. 110.
[60] İstahrî, *Mesâlîkü'l-Memâlîk*, s. 258; İbn Havkâl, *Sûret el-Arz,* s. 413; Hudûdü'l-Âlem, s, 78; Krş. S.P. Tosltov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, Izdatelstvo Akademi Nauk, Moskova 1948, s. 241.
[61] Ziya Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enûştekînler Devleti,* çev. Tural Rızayev, Derin Yayınları, İstanbul 2003, s. 114; Öte yandan, bölgede "bişkiş" denilen brokar cinsi bir ipek kumaşın da üretildiği bilinmektedir. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 334-335.
[62] Kdyrniyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 110.
[63] *Hudûdü'l-Âlem,* s. 79.
[64] Yâ'kûbî, *Kîtâbü'l-Buldân*, s. 76.
[65] Yâ'kûbî, *Kîtâbü'l-Buldân,* s. 76; M. Mahfuz Söylemez, "Câhız'ın et Tebessür Bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, s. 305-331, 322.
[66] Yâ'kûbî, *Kîtâbü'l-Buldân*, s. 76.
[67] Yâkûbî, *Kîtâbü'l-Buldân,* s. 76.
[68] Söylemez, "Câhız'ın et-Tebessür Bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", s. 322.
[69] Edward Hetzel Shafer, *Semerkand'ın Altın Şeftalileri, Göktürkler ve Uygurlar Devrinde Uluslararası Ticaret,* çev. Serkan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 178.
[70] Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 291.
[71] Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûtâ Tancî, *Rıhletü İbn Battûta Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr,* çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s. 348.
[72] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-Âcâb, Gırnâtî Seyahatnâmesi*, çev. F. Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 105.
[73] V.V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 257.

Bölgede üzüm yetiştiriciliği de ön plandaydı. Nitekim Mukaddesî'nin verdiği bilgiler ışığında Hârezm'in küçük ölçekli şehri Dergân'da 2 fersah uzunluğunda 500 civarında üzüm bağı bulunmaktaydı.[74] Mukaddesî'deki bu kayıtlar, Hârezm bölgesindeki üzüm potansiyelini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Üzüm yetiştiriciliği ile birlikte bahsedilmesi gereken diğer husus ise bölgede şarap üretimi ve ihracının ne durumda olduğudur. Kât şehrinde yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen şarap presleri bölgede şarap üretimi varlığını kanıtlar niteliktedir.[75] Ayrıca, Ermeni müellif Korykoslu Hayton da Hârezm'de şarap üretildiğini açıkça belirtmektedir.[76] Şu hâlde, aklımıza üretimi yapılan şarabın dışarıya ihraç edilip edilmediği sorusu gelebilir. Bu konu hakkında incelediğimiz kaynaklarda şarap ihracatı ile ilgili bir kayda rastlamadığımızı belirtmemiz yerinde olacaktır. Ancak, üzüm preslerinin varlığı ve üzüm bağlarının fazlalığı, bize bölgede üzüm ihracatının var olabileceğini düşündürmektedir.

Hârezm, tarımsal faaliyet bakımından da oldukça ileri seviyedeydi. Kerderânhâs, Bezminiyye ve Berâtekîn (Kara-Tekîn) gibi küçük Hârezm şehirleri, tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.[77] Yetiştirilen ve dışarıya satılan tarım ürünlerine baktığımızda ise genel olarak tahıl ürünlerinin tercih edildiğini görürüz.[78]

Balıkçılık da bölgenin önde gelen sektörleri arasındaydı. Arkeolojik veriler ışığında Hârezm'deki balıkçılık faaliyetlerinin antik çağlarda dahi var olduğunu söyleyebiliriz.[79] Söz konusu faaliyetlerin Orta Çağ'da da kesintiye uğramadan devam ettiğini görmekteyiz. Nitekim incelediğimiz kaynaklar, Hârezm'de balıkçılığın Aral Gölü kıyılarında, özellikle Hâlîcân şehrinde yoğunlaştığını belirtmektedir.[80] Öte yandan İbn Havkâl, savaş olmadığı zamanlarda, ülkenin kuzey komşuları olan Oğuzların, Hâlîcân'a gelerek balık alışverişi yaptığından bahsetmektedir.[81] Avlanıp dışarıya gönderilen balık türlerine bakacak olursak, bunlardan en revaçta olanları Turna, Yaygın ve bazı su kuşlarıdır.[82]

Antik çağlardan itibaren bölgede koyun eti ticaretinin yapıldığını da bilmekteyiz.[83] Orta Çağ'a gelindiğinde ise, bölgenin kuzeydoğusunda yaşayan Kıpçak Türklerinin Hârezm pazarlarına bol miktarda koyun eti getirdiğini görüyoruz.[84] Gelen bu etler şüphesiz bölge içinde dağılmakla birlikte, kuvvetle muhtemel çevre ülkelere de gönderilmekteydi.

Hârezm, süt ve süt ürünlerinin bol olduğu bir bölgeydi. Anonim Hudûdü'l-Âlem, özellikle eski başkent Kât'ta peynir üretiminin varlığından,[85] Mukaddesî ise bu peynirlerin dışarıya ihraç edildiğinden bahsetmektedir.[86] Ayrıca, kaynaklarımızda öğrendiğimiz kadarıyla, sınırlı da olsa Hârezm'den çevreye kımız gönderildiğini bilmekteyiz.[87]

Hârezm, orman bakımından zengin bir bölge idi. İbn Fadlân, "Yalnız, Allah onlara odun konusunda cömert davranmış" diyerek bölgenin ağaç potansiyelini gözler önüne sermektedir.[88] Öte yandan, Ebû Dülef'in de Hârezm'deki orman bolluğundan bahsetmesi, üzerinde durduğumuz meseleyi destekler niteliktedir.[89] Bu doğrultuda, bölgede ormanlık alanların bolluğunun, odun ve kereste üretimi sonucunu doğurması, tahmin edilebilecek bir durumdur. İbn Fadlân'ın eserinde, Hârezm odunlarının fiyatları hakkında önemli bir kayıt bulunmaktadır. Fadlân'a göre, bir araba odun ve kerestenin fiyatı ortalama 2 dirhem etmekteydi.[90] İbn Battûtâ ise, Hârezm'de kaldığı süre boyunca kendisine yükler dolusu odun hediye edildiğinden bahsetmektedir.[91] Bunlar haricinde, Mukaddesî'den anladığımız kadarıyla Hârezm'de üretilip dışarıya gönderilen çeşitli oyma kayıklar da

[74] Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 269; Barthold, *Orta Asya*, s. 380.
[75] Kdyrniyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma,* s. 103.
[76] Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, s. 36.
[77] *Hudûdü'l-Âlem,* s. 78.
[78] Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, s. 36, S.G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef- A.N. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 149.
[79] Tostov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii,* s. 69.
[80] İstahrî, *Mesâlîkü'l-Memâlîk*, s. 257; İbn Rüsteh, *el-Âlâku'n-Nefise,* s. 111; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 105, 113.
[81] İbn Havkâl, *Sûret el-Arz,* s. 412-413.
[82] Tolstov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, s. 67-68.
[83] Tolstov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, s. 76-77.
[84] Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Kolonizatör Boyu Kıpçaklar,* çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 260.
[85] *Hudûdü'-Âlem,* s. 78.
[86] Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 334-335.
[87] Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 334-335.
[88] İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnâmesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 7.
[89] Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk*, çev. S. Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 112; Tolstov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, s. 65-66.
[90] İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnâmesi*, s. 7.
[91] İbn Battûtâ, *Rıhletü İbn Battûtâ*, s. 347.

bulunmaktaydı.[92] Bu konuda söyleyebileceğimiz son husus ise bölgede az da olsa mobilya üretiminin varlığıdır. Öyle ki, söz konusu mobilyalar halenc ağacından üretilip çevre bölgelere gönderilmekteydi.[93]

Orta Çağ'da Hârezm, silah tedariki konusunda önde gelen bölgeler arasında idi. Bu durumun bazı nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Mısır, İran ve diğer Yakın Doğu bölgelerindeki orman kıtlığıdır. Nitekim bu durum demir eritme konusunda büyük sorunlara yol açmakta ve silah üretimi sekteye uğramakta idi.[94] Yukarıda üzerinde durulduğu üzere Hârezm, Yakın Doğu'da ormanları ile öne çıkan bölgeler arasındaydı. Bu nedenle bölgenin silah ticaretinde ileri olması doğal karşılanmalıdır. Hârezm'in Yakın Doğu silah ticaretinde ön plana çıkmasındaki diğer neden ise papalık tarafından Müslümanlara uygulanan ambargodur. Papalık, Lâtin devletlerin Müslümanlar'a silah satışını yasaklasa da özellikle Venedikli tüccarlar bu ticareti kaçak yollarla devam ettirmekteydi. Ancak söz konusu ticaretin kaçak yollarla ilerlemesi, haliyle silah fiyatlarının artmasına neden olmaktaydı.[95] Hal böyle olunca, Hârezm'in silah üretimi ve ihracatı, İslâm dünyası için önem kazanmıştır. Bölgede üretilen savaş aletlerine bakacak olursak en fazla üretilen aletlerden birinin kılıç olduğunu görürüz.[96] Bazı araştırmalar, Hârezm kılıçlarının Hindistan'a kadar ihraç edildiğini ortaya koymaktadır.[97] Öte yandan, kılıç haricinde, *ancak güçlü insanların çekebilecekleri* yaylar imâl edilip dışarıya gönderilmekteydi.[98] Ayrıca, Hemedân, Hulvân, Şâş ve İsfâhân gibi bölgelerle birlikte, en güzel silahlar Hârezm'in başkenti Gürgenç'te üretilmekteydi.[99]

Ayrıntılı bilgiye sahip olmamakla birlikte, Berâtekîn şehrinde taş üretiminin varlığı kaynaklarımıza yansımış durumdadır. Mukaddesî'ye göre bölgede birden fazla taş ocağı bulunmaktaydı.[100] Ancak Berâtekîn[101] şehrindeki taş üretiminin hangi boyutta ihracat hacmi yarattığı konusunda bilgi sahibi değiliz. Bu konuda kaynaklarımızın sessiz kaldığını söylememiz gerekmektedir.

Hârezm'de üretilen diğer ihracat kalemi ise gümüş ve altın kap kaçaklardır. Özellikle Ural ve kuzeyinde kalan bölgelere ait tüccarlar, Soğd ve Hârezm'e gelip çeşitli kap kaçaklar satın almaktaydı.[102] Elde edilen arkeolojik veriler ışığında Hârezm'de antik dönemlerden itibaren seramik üretiminin geliştiğini de söylenebilmektedir. Öyle ki, Tolstov'un kayıtlarına göre, bölgedeki kazılarda pek çok seramik kâse, testi ve kap kaçağa rastlanmıştır.[103] Hârezm'deki seramik üretimi, Orta Çağ'da da devam etmiştir. Hatta arkeolojik veriler, bölgenin Altın-Orda hâkimiyeti devrinde dahi seramik üretiminde ön planda olduğunu göstermektedir.[104]

3.2. İthalat

Hârezm'in dışarıdan aldığı malların başında değerli madenler gelmektedir. İbn Havkâl'a göre bölgede altın, gümüş gibi değerli madenler bulunmamaktaydı.[105] İdrisî'den öğrendiğimize göre ise Hârezm, bakır madeni bakımından da kısır bir bölgeydi.[106] Bölgede eksikliği hissedilen diğer maden ise kömür idi. İbn Battûtâ'nın "bu diyarda kimse kömürün ne olduğunu bilmiyor" şeklindeki sözleri, bölgedeki kömür eksikliğini ortaya koyan önemli bir kayıtır.[107]

Hârezm'deki maden sıkıntısı, bölgede para kullanımlarına da yansımıştır. Nitekim X. yüzyıla ait paralar, "kalp" denilen kurşun ile sarı bakır (tunç) karışımından elde edilmekteydi.[108] Ayrıca arkeolojik veriler, bakır paralarda ağırlık bakımından bir standart olmadığını göstermektedir.[109] Hârezmşâh Muhammed b. Tekîş'in sikkelerinin de gümüş kaplamalı bakır olması, bölgedeki maden ihtiyacının XIII. yüzyılda dahi devam ettiğini göstermektedir.[110] Bölgenin tarihi boyunca, ihtiyacı olan madenleri nerelerden temin ettiği meselesine gelecek

---

[92] Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 335.
[93] Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 157; Halenc denilen bu ağaç türü, bazı kaynaklarda kayın, bazı kaynaklarda ise akağaç olarak gösterilmektedir. Bkz: Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 157.
[94] Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)", *Tarih Okulu Dergisi,* S. XXXII, 2017, s. 659-674, 665.
[95] Özdal, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticareti…", s. 668.
[96] İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri,* Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 53.
[97] Starr, *Kayıp Aydınlanma,* s. 346.
[98] Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 335; Barthold, *Türkistan*, s. 255; Bölgede antik dönemden itibaren yay üretiminin varlığı hakkında ayrıca Bkz. Tolstov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, s. 242.
[99] Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 262; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 362.
[100] Mukaddesî *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 294; Guy L. Strange, *Doğu Hilafeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar,* çev. A. Eskiyurt-C. Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 549.
[101] Ceyhûn Nehri'nin Aral Gölü'ne töküldüğü havzada bulunan küçük bir yerleşim yeri.
[102] Gözde Sazak, "Peterburg Ermitoloji Devlet Müzesi'ndeki Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İtil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelenmesi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C. 16, S. 2, 177-198, s. 181.
[103] Tolstov, *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii*, s. 56-58.
[104] Kdrymiyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 62.
[105] İbn Havkâl, *Sûret el-Arz,* s. 414; Kdyrniyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 93-94.
[106] Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,* s. 123.
[107] İbn Battûtâ, *Rıhletü İbn Bâttûtâ,* s. 347.
[108] İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnâmesi*, s. 6.
[109] B.I. Vainberg, "Chorasmian Coinage", *Encyclopedia of Iranica,* Online Edition, 2005, available at http://www.iranicaonline.org/articles/chorasmian-coinage.
[110] Bünyatov, *Hârezmşâhlığı,* s. 131.

olursak, bu konuda ilk akla gelen yer Mâverâünnehr bölgesidir. Nitekim bölgenin başta Fergana olmak üzere Mâverâünnehr şehirlerine yakınlığı, bize maden ihtiyacının buradan karşılandığı fikrini vermektedir. Çünkü söz konusu bölge değerli maden bakımından oldukça zengin idi.[111]

Yukarıda Hârezm balıkçılığının Hâlîcân[112] şehri üzerinden ilerlediğinden bahsetmiştik. Ancak, bir tek şehir, tüm bölgenin balık ihtiyacını karşılayamamaktaydı. Bu nedenle Hârezmli tüccarlar, dışarıdan balık ve balık ürünleri ithal etmekteydi. Mukaddesî'den öğrendiğimiz kadarıyla, bölgenin balık ihtiyacı kuzeydeki Bulgar Türklerinden karşılanmakta ve genellikle balık kemikleri ve balık dişleri gibi malzemeler ithal edilmekteydi.[113]

İbn Fadlân, eserinde Oğuzlardan bahsederken, Oğuz ülkesine koyun satın almak için gelen Hârezmli tüccarlardan bahsetmektedir.[114] İdrisî'ye göre de Hârezm bölgesine Oğuz ve Hazar ülkelerinden hayvan sürüleri gelmekteydi.[115] Hârezm şehirlerinin bazılarında dışarıdan ithal şekilde gelen koyunların satıldığı özel çarşı-pazarlar bulunmaktaydı. Örneğin başkent Gürgenç'te, sadece koyun satılan bir meydanın varlığı, bu durumu destekler niteliktedir.[116]

Hârezm'in arazisi her ne kadar tarıma elverişli olsa da bölge tüccarları dışarıdan tarımsal ürünler de satın almaktaydı. İbn Bâttûtâ'nın kayıtlarına göre yaz aylarında Tirmîz'e giden ve oradan arpa ve buğday getiren Hârezmli tüccarlar bulunmaktaydı.[117] Hârezmli tüccarların tahıl satın aldığı diğer şehir ise Belh idi.[118] İthal edilen diğer besinler ise az olmakla birlikte, kaymak, bal ve fıstık gibi ürünlerdir. Söz konusu besinler, daha çok kuzeydeki Bulgar Türklerinden temin edilmekteydi.[119]

Hârezmli tüccarların ihraç ettiğini de görmekteyiz. İbn Bâttûtâ, Hârezmi anlatırken, buradaki porselenlerin çokluğundan ve söz konusu porselenlerin birçoğunun Irak yapımı olduğundan bahsetmektedir.[120]

4. Köle Ticareti

Hârezm'in en önemli geçim kaynaklarından birisi hiç şüphesiz köle ticareti idi. Hatta Guy L. Strange'a göre köle ticareti, X. yüzyılda bölgenin başlıca gelir kaynağıydı.[121] Bazı araştırmalar gösteriyor ki, bölgedeki köle ticareti, antik dönemlerde dahi gelişmiş durumda idi.[122] İbn Havkâl ve İstahrî, bölgeye Hazar ve Slav kölelerin geldiğini belirtmiştir.[123] Ancak bölgede en revaçta olan kölelerin Slav köleler olduğu belirtmek gerekir.

Hârezm, Orta Çağ'da Yakın Doğu köle ihtiyacının karşılandığı önemli merkezlerden biri durumundaydı. Rey, Nişâbûr, Belh, Merv, Semerkand ve Buhara gibi metropollerle birlikte, Hârezm de büyük köle merkezleri arasında sayılmaktadır. Belirttiğimiz bölgelere köle taşınan iki büyük yol bulunmaktaydı. Bu iki yoldan ilki Hârezm'den, diğeri ise Kâbîl'den başlamaktaydı, Hârezm'den geçen yolda genellikle Slav köleler taşınırken, Kâbil yolunda ise Hint köleler çoğunluktaydı.[124] Ayrıca Schafer, saydığımız bu iki temel yol haricinde, Hârezm ile Çin arasında da bir köle yolu olma ihtimali üzerinde durmaktadır.[125] Hârezm'deki köle potansiyelinin hanlıklar devrinde dahi devam ettiğini gösteren bazı çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalara göre hanlıklar döneminde bölgenin köle ticareti açısından en gelişmiş şehri Hîve idi ve burada pek çok İranlı ve Rus köle bulunmaktaydı.[126]

Bazı araştırmalar, Orta Çağ Türk-İslâm dünyasındaki köle fiyatları hakkında genel anlamda bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Örneğin Adam Mez'in belirttiği üzere, IX-X. yüzyıllarda İslâm dünyasındaki kölelerin fiyatları ortalama 200 dirhem ilâ 150 dinar aralığında seyretmekte idi.[127] Abdülhalik Bakır ve David Ayalon'un çalışmaları da Orta Çağ İslâm dünyasındaki köle fiyatları hakkında çeşitli bilgiler sunmaktadır. Elde edilen bilgiler ışığında Orta Çağ Türk-İslâm dünyasındaki köle fiyatlarının şiir, edebiyat, müzik, dış görünüş vs. gibi özelliklere

[111] *Hudûdü'l-Âlem,* s. 72; İstahrî, *Meslâlîkü'l-Memâlîk,* s. 276; Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten,* C. LXI, 1997, 519-595, s. 528; Gülnisa Aynakulova, "Fergana'da Moğol İstilası Öncesi Zanaat ve Ticaret", *Gazi Türkiyat Dergisi,* 2014, ss. 157-168, s. 160.
[112] Bölgenin en kuzeyinde, Oğuz halklarıyla komşu olan küçük bir yerleşim yeri.
[113] Mukaddesî, *Ahsenü't-Tâkâsîm,* s. 334.
[114] İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyayatnâmesi*, s. 13.
[115] Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 105.
[116] Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 295.
[117] İbn Bâttûtâ, *Rıhletü İbn Bâttûtâ*, s. 345.
[118] Yunus Arifoğlu, "Horasan Şehirlerindeki Alışveriş Mekânları ve Bu Mekânlarda Satılan Ürünler (8-10. Yüzyıllar)", *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C 3, S. 2, 176-202, s. 188.
[119] Mukaddesî, *Ahsenü't-Tâkâsîm*, s. 334.
[120] İbn Bâttûtâ, *Rıhletü İbn Bâttûtâ,* s. 346.
[121] Guy L. Strange, *Doğu Hilâfetlerinin Memleketleri,* s. 554.
[122] Gairatdin Khozhaniyazov, *The Military Architecture of Ancient Khorasmia (6th Century B.C. – 4th Century A.D.),* Edittion de Boccared, Paris 2005, s. 38.
[123] İbn Havkâl, *Sûret el-Arz,* s. 414; İstahrî, *Mesâlîkü'-l Memâlîk,* s. 258; M.I. Artomonov, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar,* haz. L.N. Gumilev, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2019, s. 517.
[124] Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 505; Haşim Şahin-Yunus Arifoğlu, "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 8, S. 3, 2013, 361-387, s. 373.
[125] Schafer, *Semerkand'ın Altın Şeftalileri*, s. 85.
[126] Mesut Karakulak, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 97.
[127] A. Mez, "Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler", *Ülkü Halkevleri Dergisi,* çev. Cemal Köprülü, C. XI, S. 63, Ankara 1938, s. 217.

göre değişiklik gösterdiğini söyleyebilmekteyiz. Herhangi bir yeteneğe sahip olmayan köleler ortalama 100 dirheme satılmakta iken,[128] yetenek sahibi kölelerin fiyatları 300 dirheme kadar çıkmaktaydı.[129] Hârezm köle ticaretindeki fiyatların da yukarıdaki fiyat aralıkları göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi doğru bir yaklaşım olacaktır.

Son olarak, Hârezm köle ticareti hakkında üzerinde durmamız gereken diğer husus ise bölgenin köle pazarları açısından gelişmiş bir seviyede olduğudur. İslâm dünyasındaki köle pazarları arasında Bağdâd ve Basra gibi mühim merkezlerin yanında Hârezm'deki pazarların da zikredilmesi, bölgenin Yakın Doğu'daki köle ticaretindeki önemini gösteren bir durumdur.[130]

5. Hârezmşâhlâr (Enûş-Tekînler) Devleti'nde Ticaret

Bu bölümde, ticarî açıdan oldukça işlek bölgelere sahip Hârezmşâhlar Devleti'nin kendi topraklarında gerçekleşen ticarî faaliyetlere ne yönde müdahale ettiğini araştıracağız. Öncelikle şunu söyleyelim ki Hârezmşâhlâr Devleti'ndeki ekonomik işlerin tümü Büyük Selçuklulardaki gibi[131] Divân-ı İstifâ-yı Memâlîk ve Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlîk olmak üzere iki büro tarafından idare edilmekteydi.[132] Tüm ekonomik meseleler, adını zikrettiğimiz bu iki dîvânda karara bağlandığına göre, ülke içerisindeki ticari konular da kuvvetle muhtemel bu dîvânlardan idare ediliyordu.

Devletin ticarete ne denli etki ettiği meselesine gelecek olursak, bu konuda çeşitli bilgiler mevcuttur. İlk olarak üzerinde durmamız gereken husus, ticaret yollarının güvenliğidir. Cüveynî'den öğrendiğimiz kadarıyla, ülkenin önemli ticaret yollarında bizzat devlet tarafından görevlendirilen ve "muhafazân-ı turûk" adı verilen yol güvenliğinden sorumlu kişiler bulunmaktaydı.[133] Ayrıca, Hârezmşâhlar Devleti'ne ait bazı iktâ' fermanlarında, iktâ' sahiplerinin görevleri arasında yol güvenliği hususuna özellikle değinilmiş ve iktâ' sahiplerinin bu konuda ihmalde bulunmamaları gerektiği defalarca tembih edilmiştir.[134]

Ticarî hayata müdahale, sadece yol güvenliği ile sınırlı değildi. Devletin, topraklarındaki ticarî faaliyetleri sistematik bir şekilde devam ettirme amacı doğrultusunda, tüccarlar için özel olarak oluşturulmuş bir nevi pasaport uygulamasının varlığı karşımıza çıkmaktadır. Bu sisteme göre tüccarlar, ticaret yapma izinleri olduğunu gösteren ve "Müsaade-Nâme" denilen resmî evrakları yanlarında taşımak zorundaydılar.[135]

6. Otrâr Olayı ve Ticârî Açıdan Önemi

Otrâr Hadisesi, Türk-İslâm tarihinde olduğu kadar, dünya tarihinde de oldukça öneme sahip bir olaydır. Bu olay neticesinde Moğolların istilâsı ivme kazanmış ve başta Hârezmşâhlar ile Anadolu Selçuklular olmak üzere Yakın-Doğu'nun tarihsel gelişimi hızla değişmiştir.

Otrâr Olayı siyasî olduğu kadar ticarî boyuta da sahiptir. Nitekim aşağıda ayrıntısıyla değinileceği üzere bu olayın arka planında Hârezmşâh Muhammed ile Cengiz Han arasında gidip gelen elçilik ve tüccar kafileleri bulunmaktadır. Bu yüzden biz meselenin siyâsî boyutundan çok, ticarî boyutuna odaklanacak ve zikrettiğimiz elçi ve tüccar kafilelerinin tahlilini yaparak Otrâr Olayı'nın ticarî boyutu hakkında bazı çıkarımlar sunmaya çalışacağız.

6.1. Elçilik Heyetlerinin Tahlili

Bakıldığı zaman, Hârezmşâh-Moğol ilişkilerinin aslında dostça başladığı anlaşılmaktadır. Çünkü iki taraf arasındaki ilk temaslar beklenenin aksine diplomatik yollarla kurulmuştur.

Bu doğrultuda, iki taraf arasındaki ilk diplomatik adımın Hârezmşâh Muhammed tarafından atıldığı karşımıza çıkmaktadır. O, Ebû Said Bahaüddîn'in önderliğinde bir elçilik heyetini Cengiz Han'a göndermiştir. Ancak, Cûzcânî'nin kayıtlarından anladığımız kadarıyla, Hârezmşâh'ın asıl amacı, iki taraf arasında barış yahut ticari ilişkilerin kurulması değil, Cengiz Han'ın gerçekten Çin gibi büyük bir memleketi ele geçirip geçirmediğini öğrenmek idi. Fakat, Hârezmşâh'ın bu amacına karşılık, Cengiz Han'ın iki taraf arasında ticarî münasebetler kurulmasını istediği görmekteyiz.[136] Şu noktada, Cengiz Han'ın, Hârezmşâh Muhammed'in elçilerine verdiği

[128] Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları", *Belleten*, S. 81, 2017, s. 715-766, 718; David Ayalon, "Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi", *Tarih İncelemeleri Dergisi, 4 (1), 1989, 211-247, s. 218.*

[129] Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları", s. 732.

[130] Maya Shatzmiller, "Economic Performance And Economic Growth In The Early Islamic World", *Journal of The Economic And Social History of The Orient,* C. 54, S. 2, Brill, 2011, s. 132-184, 153.

[131] Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkîlâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 71, 76.

[132] Gürbüz, *Hârezmşâhlar*, s. 115-120.

[133] Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 288.

[134] Gürbüz, *"The Effects Of Infidels On The Economy Of Khwarazmian Dynasty"*, s 39.

[135] Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları" Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951, s. 554.

[136] Minhâc-ı Sîrâc el-Cûzcânî, *TabakÂt-ı Nâsırî, Moğol İstilâsına Dair Kayıtlar,* çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 51-53.

cevabı olduğu gibi aktarmak istiyoruz: "*Muhammed Hârezmşâh'a iletin ki ben, güneşi doğan padişahın; sen ise güneşi batan padişahsın. Aramızda sıkı bir anlaşma, sevgi, güçlü bir barış olsun; iki taraftan tacirler ve kervanlar gelip gitsin; benim memleketimdeki değerli şeyleri ve malları sana; senin ülkendekileri de aynı şekilde bana getirsinler.*"[137] Şu noktada iki taraf arasındaki ilişkiler hakkında Hârezmşâh Muhammed'in Moğollar ile barış veya ticaret anlaşması yapmak gibi bir amacının olmadığı, bu durumun tersi olarak ise Cengiz Han'ın Hârezmşâhlâr Devleti ile ticari ilişkiler oluşturarak iki devlet arasında bir barış ortamı yaratmaya çalıştığı karşımıza çıkmaktadır.

İkinci elçilik heyeti Cengiz Han tarafından gönderilmiştir. İçerisinde Hârezmli Mahmûd Hâd, Buharalı Ali Hoca ve Otrârlı Yusuf Kenkâ'nın bulunduğu bu heyet, Cengiz Han'ın Hârezmşâhlar ülkesi ile kurmak istediği ticarî bağlantı isteğini yinelemiştir. Hârezmşâh Muhammed'in ise bu isteğe olumlu yanıt verdiğini görmekteyiz. Hatta Cengiz Han'ın elçilerinin şu ifadeleri, aklımıza iki taraf arasında bir ticaret anlaşmasının dahi yapılmış olabileceğini getirmektedir: *"Eğer münasip görürseniz iki taraf memleketleri arasında ticaret kapıları açalım. Buradaki faide ve menfaat iki tarafa aittir."*[138]

Yukarıdaki kayıtlardan Cengiz Han'ın ilk zamanlarda Hârezmşâh ülkesine saldırmak istemediği net bir şekilde anlaşılmaktadır. O, iki ülke arasında ticarî bağlar kurarak barış ortamı yaratma amacındaydı. Ancak kesin olmamakla birlikte, Cengiz Han'ın Hârezmşâhlar Devleti'nden çekinmesi de söz konusudur. Çünkü İrân'dan Mâverâünnehr'e kadar dönemin en önemli bölgelerinde hâkimiyet tesis etmiş bir devlete saldırı düzenlemek pek akıl kârı bir tercih değildir.

6.2. Kervanların Tahlili

Yapılan diplomatik görüşmeler ve ticaret anlaşması sonucunda, iki ülke birbirine ticaret kervanları göndermeye başlamıştır. Nitekim bu doğrultuda, ilk tüccar kafilesi Sultân Muhammed tarafından gönderilmiştir. Emîr Hüseyin, Ahmed Hocândî ve Ahmed Belhî'den oluşan bu kafile, Cengiz Han'ın huzuruna ulaşmış ve mallarını sergilemişlerdir. Ancak yapılan pazarlık sırasında Ahmed Belhî'nin mallarına normalden yüksek fiyat vermesi nedeniyle Cengiz Han oldukça sinirlenmiş ve Ahmed Belhî, Cengiz Han'ın emriyle hapsedilmiştir. Bu hapis olayının göz korkutma amacı taşıdığı aşikârdır. Çünkü Ahmed Belhî'nin kısa bir süre sonra, yine Cengiz Han'ın emriyle serbest bırakıldığı görülmektedir.[139]

İkinci tüccar heyeti ise birincisine göre daha fazla önem taşımaktadır. Çünkü Cengiz Han'dan Hârezmşâhlâr ülkesine gönderildiğini gördüğümüz bu kafile, Otrâr Olayı'nın temelini oluşturmaktadır. Aslında ikinci kervan, Cengiz Han tarafından, Hârezmşâh Muhammed'in tüccar heyetine karşılık olarak gönderilmiştir. Öyle ki Cengiz Han, kendi aile mensupları ve ülkesindeki en değerli tüccarları alışveriş yapmaları için Hârezmşâhlâr ülkesine gönderme kararı almıştır. Cengiz Han'ın bu kararı üzerine kısa sürede hazırlıkların tamamlandığı ve 450 kişiden oluşan kafilenin Hârezmşâhlâr Devleti'nin hâkim olduğu topraklara doğru yola çıktığını görmekteyiz.[140]

Bu noktada, çalışmamızın konusuyla doğrudan alakalı bir hususta bahsetmek istiyoruz. Cengiz Han'ın Hârezmşâhlâr ülkesine gönderdiği tüccar kafilesi içerisinde oldukça değerli mallar vardı. Nitekim kaynakların aktardığı bilgilere göre, 450 kişilik bu kafilede, 500 deve yüklü altın ve gümüş ile birlikte, tonlarca kaliteli ipek bulunuyordu.[141] İşte bahsettiğimiz bu kafile Otrâr'a ulaştığında, vali İnalcuk (İnalcık) tarafından durdurulup, mallarına el konularak katledilmiştir. Bu noktada biz, söz konusu katliamın nedenlerini, kaynaklardaki bilgileri göz önünde bulundurarak açıklamaya çalışacağız.

Konu hakkında bilgi içeren kaynaklar iki gruba ayrılmaktadır. Birinci gruptakiler, Cüveynî, Reşîdüddîn Fazlullâh ve Mîrhând'dan oluşmakta ve Otrâr Valisi İnalcuk'un, söz konusu tüccar kafilesini kişisel sorunlar veya casusluk faaliyetleri nedeniyle katlettiği yönünde bilgiler aktarmaktadır.

Cüveynî'ye göre vali İnalcuk, kervandaki bir Hintli ile kişisel sorunlar yaşamış ve bu nedenle H'arezmşâh Muhammed'in izniyle kafilenin mallarına el koyduktan sonra hepsini katletmiştir:

> "Moğolların gönderdiği tüccarların arasında bir de Hintli vardı. İnalcuk Han, bu Hintliyi daha önce tanıdığından onu yanına çağırdı. Soyundan ve mevkiinden aldığı güçle herkese tepeden baktığı için Hintliye sert davrandı. Hintli İnalcuk'tan korkmadı. Menfaatini düşünüp ona fazla ilgi ve saygı göstermedi. Buna çok sinirlenen İnalcuk, orada bulunan tüm tüccarları hapsedip mallarına el koydu. Tüccarları cezalandırma konusunda Sultan'dan izin almak için Irak'a elçi gönderdi. Sultan hiç düşünmeden onların öldürülmelerine ve mallarına el konulmasına izin verdi." [142]

[137] Cûzcânî, s. 52-53.
[138] Nesevî, *Sîretü's Sultân Celâleddîn Mengüberdî, Celalüttin Harezmşah*, çev. Necip Asım, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 28.
[139] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 117; Gregory Abû-l Farâc (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farâc Tarihi*, C. II, çev. Ö.R. Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 481-482.
[140] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 117.
[141] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl Fi't-Târîh*, C. XII/2, s. 320.
[142] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 118.

Reşîdüddîn ise, Kayır Han dediği İnalcuk'un, söz konusu tüccar heyetini, bazı casusluk faaliyetlerinin varlığı nedeniyle mallarına el koyarak katlettiğini aktarmaktadır: *"Ancak Otrâr Valisi Kayır Han kafilenin geçişi esnasında casusluk bahanesiyle tüccarları kılıçtan geçirip yanlarındaki malları Sultan Muhammed'in hazinesine yolladı."* [143]

Mîrhând'ın eserinde ise Reşîdüddîn'deki gibi casusluk meselesinden bahsedilmektedir:

> "Sözü edilen tâcir topluluğu Otrar'a ulaşınca, oranın hâkimi Kayır Han lakaplı Emîr İnalcık'ın huzuruna çıkmak istediler. Han ile eski bir tanışıklığı olan içlerinden biri, İnalcık'la konuştu. İnalcık'ın gönlü kırıldı. Bunun üzerine tâcirlerin can ve malına kastetti. Onları hapsedip Irak'a bir elçi gönderdi ve şöyle dedi 'Cengiz Han'ın casusları birkaç mal ile bu diyara gelmiştir. Ne emredersiniz?' Sultan düşünüp taşınmadan tâcirlerin öldürülmesini buyurdu. Bu haber, Kayır Han'a ulaşınca o biçareleri helak kuyusuna atıp mallarına el koydu. Onlardan biri kaçıp olup biteni padişah-ı cihângüşâya arz etti."

İkinci gruptaki kaynaklar ise Nesevî, İbnü'l-Esîr, Cûzcânî ve Abû'l-Farâc'ın eserlerinden oluşmaktadır. Bu gruptaki kaynakların ortak noktası, bölge valisi İnalcuk'un, söz konusu olayın temel amacının kafiledeki değerli mallara el koymak olduğu yönündedir.

Nesevî, Reşîdüddîn'deki casusluk meselesinden bahsetse de Vali İnalcuk'un casusluk konusunu bahane olarak kullandığına dikkat çekmektedir*: "Sultan'ın dayısının oğlu Eynal Han bu tacirlerin mallarını almağa karar verdi. Bu maksatla Sultan'a hainane ve yalan bir mektup yazdı. Bunda diyordu ki: Bu adamları buraya tacir kıyafet ile geldiler. Fakat bunlar hiç de tüccar değildiler. Bunlar bilakis kendi isteklerine lazım olmayan şeyleri öğrenmek isteyen hafiyelerdir."* [144]

İbnü'l-Esîr, meseleyi daha çok Hârezmşâh Muhammed ve vali İnalcuk'un maddiyat hırsına bağlayarak şunları kaydetmiştir:

"Tatarlardan bir tüccar grubunun Otrâr'a gelmesi üzerine buranın valisi Hârezmşâh'a mektup yazarak gelişmelerden ve yanlarında taşıdıkları mallardan söz etmiştir. Bu durumu öğrenen Hârezmşâh valisine yazdığı mektupta derhal bunların öldürülmelerini ve ellerinde bulunan malların alınarak kendisine gönderilmesini emretmiştir. Otrâr valisi Hârezmşâh'ın emri üzerine gelen tüccar heyetini öldürerek ellerinde büyük miktarda bulunan bu altın ve gümüş külçeleri Hârezmşâh'a ulaştırdığında bu malları Buhara ve Semerkant tüccarlarına dağıtarak onlardan bedellerini tahsil etti." [145]

Hadise hakkında bilgi veren diğer kaynağımız Cûzcânî de vali İnalcuk'un altın ve gümüşe olan düşkünlüğünden bahsetmiş ve meseleyi şöyle aktarmıştır:"…*Otrar'a ulaştığında Otrarlı Kadir Han hıyanette bulundur. Muhammed Hârezmşâh'tan icazet isteyerek tüccarları, gelenleri ve elçileri, o altın ile gümüşe olan hırsı sebebiyle katletti; öyle ki hamamda bulunan bir deve çobanı hariç hiçbiri bu katliamdan kurtulamadı."* [146]

Abû'l-Farâc, İbnü'l-Esîr ve Cuzcânî'den farklı olarak, kervandaki mallara el konulması ve toplu katliam olayından Hârezmşâh Muhammed'i sorumlu tutmaktadır: "*Sultan bunların elindeki mallara göz dikerek ismi İnalcuk olan valiye bunların hepsini gizlice imha etmesini emretti. Vali bu emri tatbik ettiği sırada içlerinden biri Allah'ın yardımı ile kaçtı ve gidip keyfiyeti Cingiz Han'a bildirdi*." [147]

Yukarıda, kaynaklarımızı iki gruba ayırarak konuya dair kayıtlara yer verilmiştir. Bu noktada yapmaya çalışacağımız şey, kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak Otrâr Olayı'nın nedenini aramak olacaktır. Görüldüğü üzere, birinci gruptaki kaynaklar casusluk ve İnalcuk'un kişisel sorunlarını ön plana çıkarmaktadır. Ancak, bu grupta bulunan Reşîdüddîn Fazlullâh, casusluk faaliyetlerinden bahsederken, bunun vali İnalcuk'un bahanesi olduğunu da eklemektedir.

İkinci gruptaki Nesevî, İbnü'l-Esîr, Cûzcânî ve Abû'l-Farâc gibi kaynaklar ise gerek vali İnalcuk'un, gerekse Hârezmşâh Muhammed'in kervandaki malların değerinden etkilenerek böyle bir hadiseye neden oldukları noktasında hemfikirdir. Biz de ikinci gruptaki kaynakların aktardığı bilgilerden ve çalışmanın ticarî emtia ile ilgili bölümlerinde ayrıntısıyla bahsedildiği üzere, bölgedeki maden kıtlığından yola çıkarak, kesin olmamakla birlikte, Otrâr Hadisesi'nin temelinde kafilenin içerisindeki 500 deve yüklü altın ve gümüşün olduğunu düşünmekteyiz.

---

[143] Farbot Mazlumi, *Camiü't-Tevarih'te Harezmşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme),* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018, s. 72.
[144] Nesevî, *Sîretü's Sultan Celâleddîn Mengüberdî*, s. 29-30.
[145] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, c. XII/2, s. 320.
[146] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 53.
[147] Abû'l-Farâc, *Abû'l-Farac Tarihi,* C. II, s. 482.

SONUÇ

Hârezm, tarih boyunca gerek siyâsî, gerekse ekonomik anlamda Yakın Doğu'nun en gözde bölgelerinden biriydi. Siyâsî geçmişini Pers İmparatorluğu zamanına kadar indirebildiğimiz bölge, en eski devirlerden itibaren Hârezmşâhlık dediğimiz müessese ile idare edilmekteydi. Antik dönemlerden itibaren çeşitli sülalelerin hâkimiyeti altında bulunan Hârezm'in bilinen en eski yönetici sülalesi Afrigoğulları'dır ki bu aile Sâmânîler Devri'nin sonlarına kadar (995) bölgede hâkimiyetini korumuştur. Diğer yönetici sülale Me'mûnoğulları ise 995-1017 yılları arasında varlığını sürdürmüş ve 1017 senesinde Gazneli Mahmûd tarafından yok edilmiştir.

Hârezm, siyâsî anlamda olduğu kadar ekonomik açıdan da revaçta olan bir bölge idi. Bölgedeki ekonomik faaliyetlerin temelinde ise ticaret bulunmaktaydı. Nitekim söz konusu ticaretin gelişmesindeki en önemli husus, bölgenin coğrafi konumundan ileri gelmektedir. Öyle ki Hârezm, doğu, batı, kuzey ve güneyi birbirine bağlayan köprü niteliğinde bir bölge olmakla birlikte, önemli bir geçiş noktası idi.

Bölgenin en önemli gelir kaynaklarından birisi şüphesiz köle ticaretidir. Nitekim Guy L. Strange'a göre Hârezm'in X. yüzyıldaki temel ekonomik uğraşı köle ticareti idi. Öyle ki, Hârezm'deki köle pazarları, Orta Doğu'nun en büyük köle pazarlarının bulunduğu Irak ile hemen hemen aynı büyüklük ve potansiyele sahipti.

Hârezm'deki emtialar ise çok çeşitli olup, en fazla ihraç edilenleri pamuklu-yünlü tekstil ürünleri, özellikle Hâlicân ile çevresinde üretilen su ürünleri bazı hayvanların derileridir. İthal edilen malların başında ise değerli madenler gelmekteydi. Kaynakların açık bir şekilde belirttiği üzere, bölgede değerli maden bulunmamakta ve bölgenin bu konudaki ihtiyacı özellikle Mâverâünnehr'den karşılanmaktaydı.

Hârezm ticareti denildiğinde, akla gelen meselelerden biri de Otrâr Hâdisesi ve beraberinde getirdiği Moğol istilâsıdır. Çalışmamızda Moğol istilâsının siyâsî boyutundan ziyade, ticârî yönünü inceleyerek bazı çıkarımlarda bulunmaya çalıştık. Bu çıkarımlarımıza dayanarak söyleyebiliriz ki, Otrâr Olayı'nın en önemli sebebi, Hârezmşâh Muhammed ve bölge valisi İnalcık'ın Moğol ülkesinden gelen değerli madenleri ele geçirme isteğidir. Bu durum, Hârezm bölgesinde yüzyıllardır var olan değerli maden kıtlığı ile birlikte düşünüldüğünde daha rahat anlaşılacaktır. Söz konusu mesele, Hârezm bölgesindeki geçmişten gelen ticari dinamikler ve maden meselesi ile birlikte incelendiğinde daha rahat anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

AGACANOV S.G., 2015, *Oğuzlar,* çev. Ekber N. Necef ve A. N. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

—, *Selçuklular,* çev. Ekber N. Necef ve Ahmet N. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

—, *Selçuklular,* çev. Ekber N. Necef ve Ahmet N. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

AHİNCANOV, Sercan M., *Türk Halklarının Kolonizatör Boyu Kıpçaklar,* çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Fütûhû'l-Bûldân, Ülkelerin Fethi,* çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

AKÇAY, Filiz, *Ebû Said Abdulhay Dalhak b. Muhammed Gerdizî'nin "Zeynü'l-Ahbâr" Adlı Eserinin Tâhirîler, Saffârîler ve Gazneliler İle İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi,* T.C. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2015.

AKINCI, Meltem, "Müslüman Tüccarları Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (39), ss. 1121-1153.

Alaaddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cühangüşâ,* çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

ALPTEKİN, Coşkun, "Büyük Selçuklular", Düzenleyen: Kenan Seyyithanoğlu. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (Çağ Yayınları) VII, 1988.

—, *Büyük Selçuklular, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* içinde, düzenleyen Kenan Seyyithanoğlu, C. VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988.

ARİFOĞLU, Yunus, "Horasan Şehirlerindeki Alışveriş Mekânları ve Bu Mekânlarda Satılan Ürünler (8-10. Yüzyıllar)", *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3 (2), ss. 176-202.

Arrian, *İskender'in Seferleri.* çev. Meriç Mete, İdea Yayınevi, İstanbul 2005.

ARTAMONOV, İ. M., *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar.* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

AYARIĞ, İsmail, *M.Ö. 9.-M.Ö. 4. Yüzyıllar Arası Persler (Siyasi Tarih),* T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2019.

AYNAKULAVO, Gülnisa, "Fergana'da Moğol İstilası Öncesi Zanaat ve Ticaret", *Gazi Türkiyat Dergisi, 2014,* ss. 157-168.

BAKIR, Abdülhalik, "İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Belleten* LXV (242), 2001, ss. 75-160.

—, "Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatları", *Belleten* (81), 2017, ss. 715-766.

—, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten* LXI, 1997, ss. 519-595.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

—, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

—, *Türkistan Medeniyeti'nde Sulama Kültürü,* çev. S. Erşahin ve T. Abylov, Akçağ Yayınları, Ankara 2020.

BÜNYATOV, Ziya, *Hârezmşâhlığı ve Enûştekînler Devleti.* çev. Tural Rızayev, Derin Yayınları, İstanbul 2003.

CHAVANNES, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Türkler,* çev. M. Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

CHRİSTOPHER, I. Beckwit, *İpekyolu İmparatorlukları, Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi,* çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011.

ÇAKMAK, Mehmet Ali, "Harezmşahlar", *Selçuklu Tarihi El Kitabı* içinde, düzenleyen Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

DUMAN, Abdullah; AĞARI Murat, *Hudûdü'l-Âlem, Mine'l-Meşrîk ile'l-Magrib,* Ayışığı Kitaplığı, İstanbul 2018.

DUMAN, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri,* Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

DURAN, Muzaffer, *Anadolu'daki Pers Satraplık Organizasyonu,* T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012.

Ebû Abdullâh Muhammed İbn Battûtâ Tancî, *Rıhletü İbn Bâttûtâ, Tuhfetû'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr,* çev. A Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015.

Ebu Dülef, *İran Seyahatnâmesi, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk,* çev. Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Ebû Hamdîd Muhammed el-Gırnâtî, *Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb, Gırnâtî Seyahatnâmesi,* çev. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

Ebû Reyhân el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiyye (Maziden Kalanlar),* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Ebû'l-Fazl Muhammed Hüseyn-i Beyhâkî, *Târih-i Beyhakî,* Düzenleyen Necati Lügal, çev. Hicâbî Kırlangıç, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2019.

Ebü'l-Fîdâ, *Takvîmü'l-Büldân, Ebü'l-Fîdâ Coğrafyası,* çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Takasîm, İslâm Coğrafyası,* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

ERDOĞAN, Coşkun, "Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (50), tarihsiz, ss. 143-180.

—, "Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 62, tarihsiz, ss. 307-322.

EROĞLU, Engin, "6-10. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kürk Ticareti", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (15), tarihsiz, ss. 419-428.

FRYE, R. N., "Adittional Notes On The Early Coinage of Transoxiana", *Museum Notes (American Numismatic Society)* II, 1950, ss. 105-114.

GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.

GİBB, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri,* çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.

GOLDEN, Peter B., *Hazar Çalışmaları,* çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

GÖKSU, Erkan, *Türk Kültüründe Silah,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

Gregory Abû'l-Farâc (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farâc Tarihi,* çev. Ömer Riza Doğrul, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

GÜNALTAY, Şemseddin, *İran Tarihi, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar,* C. I., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948.

GÜNDOĞDU, Abdullah, "Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları", *Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti, II. Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri*, 2008, ss. 233-248.

GÜRBÜZ, Meryem, "The Effects of Infields On The Economy of Khwarazmian Dynasty (1097-1231)", Düzenleyen Işıl Akgül, Selçuk Koç ve Elşen Boğazdere, *Economic Issues II* (ECOEI), 2020, ss. 27-45.

—, *Hârizmşâhlar, Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür,* Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014.

Herodotos, *Herodot Tarihi,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

HUNKAN, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar), Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-121),* IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnâmesi,* çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

İbn Havkâl, *Suret el-Arz,* çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

—, *Suret el-Arz, 10. Asırda İslâm Coğrafyası,* çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

İbn Rüsteh, *el-Alâku'n-Nefîse, Dünya Coğrafyası,* çev. A. F. Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târîh Tercümesi,* çev. Abdülkerim Özaydın, C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İstahrî, *Mesâlîkü'l-Memâlîk, Ülkelerin Yolları, Değerlendirme-Metin,* çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

KARAKULAK, Mesut, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler,* Kronik Kitap, İstanbul 2020.

KARATAY, Osman, *Hazarlar, Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler,* Kripto Yayınları, Ankara 2016.

KAYHAN, Hüseyin, "Selçuklular Devrinde Karadeniz Çevresindeki Şehirlerde Ticaretin Gelişimi", Düzenleyen Mehmet Okur, Ülkü Köksal ve Volkan Aksoy, *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım,* Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2020, ss. 63-80.

—, "Ortaçağda Karadeniz Ticareti ve Türkler", Düzenleyen Mehmet Okur, *İlkçağlardan Günümüze Jeostratejik Açıdan Karadeniz*, Akçağ Yayınları, 2018.

Kazvînî, *Târîh-i Güzîde,* çev. Mürsel Öztürk, C. I., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2018.

KDYRNİYAZOV, M. S., *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma V XIII-XIV Vedakh,* Nukus-Karakalpakstan, Izdatelstvo Karakalpakstan 1989.

KHOZHANİYAZOV, G., *The Militarry Architecture Ancient Chorasmia (6. Century B.C. - 4. Century A.D.),* Edittions de Boccared, Paris 2005.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Azerbaycan-Hârezm ve Türk Boyları Arasında İslâmiyet,* Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.

KOÇ, Dinçer, *İdil Bulgarları,* Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

—, 2010. *İdil Bulgarları,* Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı,* çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri,* C. I., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

—, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları", (Türk Tarih Kurumu Basımevi), 1951.

KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Murat Kitabevi, Ankara 2002.

Peçenek Tarihi, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1973.

—, "Kuteybe Bin Muslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zaptı (Hicrî 93-94/MİlâdÎ 721)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* VI (5), 1948.

MAZLUMİ, Farbot, *Camiü't-Tevarih'te Harezmşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimle Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.

MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular Zamannda Dîvân Teşkîlâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları),* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

—, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Dünya Coğrafyası ve Tarihi,* çev. Mithat Eser, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.

Mes'ûdî, *Mürûc Ez-Zeheb, Altın Bozkırlar,* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.

MEZ, Adam, "Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler", Düzenleyen Cemal Köprülü, *Ülkü Halkevleri Dergisi* XI (63), 1938.

Minhâc el-Sîrâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî, Moğol İstilâsına Dair Kayıtlar,* çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Muhammed b. Ahmed b. el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm, İslâm Coğrafyası,* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatûs's-Safâ (gazneliler), Mülûk-i Gazneviyye,* çev. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

Muhammed b. Hâvendşâh bin Mâhmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ (Hârezmşâhiyân), Hârezmşâhlar,* çev. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2022.

Nesevî, *Sîretü's Sultân Celâleddîn Mengüberdî, Celalüttin Harezmşah,* çev. Necip Asım, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyâseti (1040-1092),* Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Hârizm", *TDV İA* 16, tarihsiz.

ÖZCAN, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* Kronik Kitap, İstanbul 2019.

ÖZDAL, Ahmet N., "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)", *Tarih Okulu Dergisi* (XXXII), 2017, ss. 659-674.

ÖZDAL, Ahmet N., *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar,* Selenge Yayınları, İstanbul 2016.

PİYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

Safiyuddîn Abdü'l-Mü'mîn b. Abdü'l-Hakk el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-Ittlâ Esmâil-Emkîne Ve'l-Bîkâ,* çev. H. İ. Gök, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014.

SAZAK, Gözde, "Peterburg Ermitoloji Devlet Müzsi'ndeki Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İtil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelenmesi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2), 2014, ss. 177-198.

SCHAFER, Edward Hetzel, *Semerkand'ın Altın Şeftalileri, Göktürkler ve Uygurlar Devrinde Uluslararası Ticaret,* çev. Sekan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

SEVİM, Ali; MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyâset-Teşkilât ve Kültür,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

SHATZMİLLER, Maya, "Economic Performans And Economic Growt In The Early Islamic World", *Journal of The Economic And Social History of The Orient* (Brill) 54 (2), 2011, ss. 132-184.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, "Câhız'ın et-Tebessür Bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (1), 2001, ss. 305-331.

—, "Câhız'ın et-Tebessür Bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (42), tarihsiz, ss. 305-331.

STRANGE, Guy L., *Doğu Hilâfetinin Memleketleri (Mezopotamya, İsran ve Orta Asya), İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. A. Eskiyurt ve C. Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Tarihleri-Boy Teşkilâtları-Destanları),* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.

ŞAHİN, Haşim; ARİFOĞLU, Yunus, "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafî Konum, İktisâdî Yapı ve Şehirler", *Akademik İncelemeler Dergisi* 8 (3), 2013, ss. 361-387.

ŞAHİN, Sinan, *Mâverâünnehr'in Sosyal ve İdârî Yapısı (VIII. ve XII. Yüzyıllar),* Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

Şihabeddîn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlîkü'l-Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım,* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

TAŞKIN, Ersen, *Eski Anadolu Tarihinde Persler,* T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992.

TOGAN, Zevki Velidi, "Hârizm", *Meb İslâm Ansiklopedisi* V/1, tarihsiz.

TOLSTOV, S, P., *Drevney Khorezmyskov Tsivilizatsii,* Izdatelstvo Akademi Nauk, Moskova 1948.

TOPSAKAL, İlyas, *İdil Bulgarları ve İslâmiyet,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

TURAN, Muzaffer, "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* (34), tarihsiz, ss. 61-86.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

ULUÇAY, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

USTA, Aydın, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni, Sâmânîler,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.

UYDU YÜCEL, Mualla, "Peçenekler", Düzenleyen Osman Karatay ve Serkan Acar, *Doğu Avrupa Türk Tarihi* (Kitabevi Yayınları), 2018, ss. 449-527.

VAİNBERG, B. I., "Chorasmian Coinage", *Encyclopedia of Iranica, Online Edittion Available At http://www.iranica.org/articles-chorasmian-coinage.*

Yâ'kûbî, *Kîtâbû'l-Bûldân, Ülkeler Kitabı,* çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler,* Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

YILDIZDAĞ, Cengiz, *VII.-X. Yüzyıllarda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri,* T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

YÜREKLİ, Tülay, *Sâmânîler,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

ZARİPOVA ÇETİN, Çulpan, "Klasik Rus Kaynaklarında Büyük İpek Yolu", Düzenleyen Fahri Atasoy, *Yükselen İpek Yolu, İpek Yolu'nda Kültür ve Sanat, Türk Yurdu Yayınları* 3, Ankara, ss. 229-240.

ZEKİ, İzzetullah, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005), Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler,* Çizgi Kitabevi, Konya 2020.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*